

Հայագիտական հրատարակութիւններ

ՊԱՐՈՅՐ ՍԵՒԱԿ, «ՍԱՅԱԹ ՆՈՎԱ», Հայկ. Ս. Ս. Հ. Գիտութիւն-
ների Ակադեմիայի հրատարակութիւն, Երեւան 1969, 500 էջ:

Հայ ժողովուրդը, իր ստեղծագործ ու մշակութանուէր կեանքի
ընթացքին ունեցել է բազմաթիւ գուսաններ, բայց մէկ հատ Սա-
յաթ-Նովա, որ իր մէջ խտացուցել է իր բոլոր նախորդները, առեր-
անոնցմէ լաւն ու գեղեցիկը, շաղեր իր հանճարով եւ յանձներ դա-
րերու դատաստանին:

Անոր վաստակին մէջ հաստատած են Գրիգոր Նարեկացիի
աստուածախանութիւնը, Ֆրիկի այրող բողոքը, Յովհաննէս
Երզնկացիի իմաստաբանութիւնն ու խորաթափանցութիւնը, Կոս-
տանդին Երզնկացիի ընութեան ու սիրոյ օրհներգութիւնը, Մկրտիչ
Նաղաշի խորհրդածող ու ըմբոստ ոգին, Նահապետ Քուչակի մարդ-
կայնութիւնն ու պանդխտութեան ծով դառնութիւնը, Նաղաշ Յով-
նաթանի վշտոտ տրտունջն ու լուսաւորութեան քարոզը: Ակամայ
աշակերտներ է շատերուն, բայց դարձել է անդերազանցելի ուսու-
ցիչ:

Դիւրին է ընթանալ ընդհանրացումներու այս ճամբով, խու-
սափելով որեւէ պատասխանատուութենէ, մասնագիտանալու հար-
կադրանքէ: Միջնադարեան գրականութեան լեռնապարին ամենէն
բարձր գագաթն է ան, նուիրական եւ անհասանելի: Միջնադարեան
մշակոյթին վերջին եւ նոր դարաշրջանի առաջին ներկայացուցիչը:
Մեր գրական նոր հարստութեան հիմնադիրը:

Այս ընդհանրութիւններէն խորքին իջնելու, ցեղային ինքնու-
րոյնութեան սրբազան ակունքներուն հասնելու, Հայ Հանճարին ինք-
նատպութիւնը բաղդատելու համար օտար փառքերու հետ՝ դրուած
է տաղանդաշատ եւ ալյապէս ինքնատիպ Պարոյր Սեւակի դոկտո-
րայի այս թեզը:

Գիրքին սկիզբը, «Երկու խօսք»ին մէջ, կ'ըսուի. «Իր դոյու-
թեան 115 տարիների ընթացքում, սայաթնովայագիտութիւնը կրել

է առաւել բանասիրական, քան դրականագիտական բնոյթ: Եւ դա բնական է ու հասկանալի, որովհետեւ նախ եւ առաջ անհրաժեշտ էր վերծանել բանաստեղծի մեզ հասած դժուարընթեռնելի ձեռագիրը՝ գրուած հայերէն ու վրացերէն (յաճախ մէջընդմէջ խառնուած) այբուբեններով, յաղթահարել նրա ոչ պակաս դժուարին բառապաշարը (թիֆլիսահայ բարբառ, հայերէն, վրացերէն, ադրբեջաներէն, պարսկերէն, արաբերէն), հասկանալ նրա խղիւղի խճողումներն ու խաթարումները, բացել նրա բազմաթիւ ծածկապարծիքներն եւ բարդ բառախաղերի գէթ մի մասը, թարգմանել նրա եռալեզու (նոյնիսկ քառալեզու) բանաստեղծութիւնները մէկ լեզուից միւսին, — խնդիրներ, որոնց լուծման համար անհրաժեշտ էին այնպիսի գիտելիքներ ու ջանքեր, որպիսիք չէր կարող ունենալ ո՛չ մէկ անհատ, ո՛չ էլ մարդկային մէկ սերունդ:»

Անշուշտ, 120 տարուան ընթացքին (առաջին ուսումնասիրութիւնը լոյս ընծայած է Գ. Ախվերդեան, 1852 թ.ին) Սայաթ Նովայի բանաստեղծութիւնները ենթարկուած են դրական վերլուծումներու: Յիշեցինք Ախվերդեանը, աւելցուցէք Ի. Պոլոնսկին, Յովհ. Թումանյանը, Վ. Բրիւսովը, Ն. Աղբալեանը, Ս. Յարութիւնեանը, Գ. Աբովը, Մ. Հասրաթեանը, Խ. Սարգսեանը, Հր. Մուրատեանը եւ ուրիշներ:

Բայց, կ'ըսուի նոյն այդ «Երկու խօսք»ին մէջ, այդ դրութիւնները կրած են կա՛մ թռուցիկ բնոյթ (Առաջաբաններու սահմաններու մէջ, բանախօսութեան ոճով, ընդհանուր դնահատանքի մակարդակով), կա՛մ ալ եղած են միակողմանի, վրացական եւ ադրբեջանական խաղերու թարգմանութեան բացակայութեան հարկադրանքով:

Պարոյր Սեւակ եղած է աւելի բախտաւոր: Արդէն թարգմանուած էին Սայաթ Նովայի վրացերէն դրեթէ բոլոր խղիւղերը, ադրբեջաներէն խղիւղերուն դերակշիռ մասը, ինչպէս նաեւ հրատարակուած էր բանաստեղծին ձեռագիր մատենան լուսապատճէնը:

Ուրեմն, ո՛րք է այս գիրքին յատկանշական յաջողութիւնն ու ինքնատուութիւնը, պիտի հարցնէ ընթերցողը:

Անմիջապէս ըսենք թէ «Անլուսի Զանգակատուն»ին տաղանդաշատ հեղինակը, այս երկասիրութեան մէջ, փարատած է Անդրկովկասի երեք ժողովուրդներուն մեծագոյն երգիչին կեանքին բազմաթիւ մթութիւնները: Նախ, լաւագոյնս յաջողած է յստկացնել մեր հանճարեղ աշուղին կենսագրութիւնը, որ բոլոր մեր փառքերուն կենսագրութեանց նման, Մեսրոպ Մաշտոցինէն մինչեւ Աբովեանինն ու մեր օրերու Զարեցիներ, ունէր լուսաբանութեան կարօտ կէտեր:

Պարոյր Սեւակ կը ճշդէ թէ Ատանայէն Հալէպ, ու Հալէպէն Թիֆլիս դադթած Կարապետին եւ սանահինցի Սառային որդին՝ Արուսթինը ծնած է 1722 թ.ին: Տասնեակ փաստերով կը հաստատէ այս թուականին ստուգութիւնը, վերծանելով Սայաթ Նովայի քառալիզու ստեղծագործութեանց մէջ առկայ ակնարկութիւնները: Իր նախորդները «խալխի նոքար»ին ծնունդը կը դնէին 1710-1726 թթ.ի միջեւ, տեղի տալով ժամանակագրական բազում շփոթութեանց: Գիրքին առաջին մասը նուիրուած է այս ստուգումին: Բայց թուարանական չոր հանում-գումարում մը չէ: Այլ անծանօթի գըլխու պտոյտ տուող որոնում: Այս ձեւով, 1972 թ.ը կ'ըլլայ մեծ սիրերդակին ծննդեան 250-ամեակը: Մինչդեռ հայրենիքի եւ սփիւռքի մէջ տօնեցին 1963 թ.ին:

Յարդ խնդրոյ առարկայ էր նաեւ Սայաթ Նովայի «Եար»ին ո'վ ըլլալը: Սեւակ, խորաթափանց քննարկումով, իրեն յատուկ հրայրքով եւ յստակատեսութեամբ, դարձեալ տաղերուն վերծանումով, վերջնականապէս կը հաստատէ թէ այդ «սիրեկան եարը», «անիղլարն» ու «բեմուրվաթը», Գողալն ու Նազանին Աննա Բատունիշվիլին է՝ արքայադուստրն ու արքայաքոյրը, Դեմետրէ Օրբելեանի իշխանուհին:

Հաւանաբար Սայաթ Նովան համեստ աշուղ մը մնար, այնքան ուրիշներու նման, եթէ չհանդիպէր իր սիրոյն, իր անկարելի եւ անիրականալի սիրոյն, Թէյմուրազ արքայի աղջկան եւ Հերակլի քրոջ, Օրբելեանին կնոջ՝ Աննային:

1745 թ.ին արքունի երգիչ է Սայաթ Նովան: Բարձրացած է վեր, ուր բարձր չեն մարդոց կենցաղը, մտայնութիւնը, բարձրը: Բանաստեղծը շուտով կը հաստատէ թէ ժպիտը թուշի մարզանք է, բարեւը՝ կեղծիք, խօսքերը՝ սուտ, թէ լեզուն ստեղծուած է մարդուն միտքերը չարտայայտելու համար: Բանաստեղծը կը հաստատէ թէ հոն կը տիրէ ստամոքսի իշխանութիւն, ճշմարտութեան բացակայութիւն, դիւստիւր պատեհապաշտութիւն: Գաղափարականը աքսորուած է եւ պարզութիւնը՝ մեռած:

Նողկանքի այդ շրջանին է որ կու դայ անակնկալը: Նովա կը սիրահարի: Եւ այդ սէրը կը դառնայ իր ողբերգութիւնը: Ճակատադրական աղէտը, որ զինք պիտի արտաքսել տար պալատէն եւ ըռնութեան տակ պիտի հաղցնէր կղերականի սքեմ, դարձնէր նախ քահանայ, ապա իր կնոջ (Մարմար) մահէն ետք՝ շուշտակ վարդապետ:

«Սէր»ն է, իսկապէս, անոր «ես»ին խոչոր մէկ երեսը, հոռի մէացիներուն կողած «ալտէր էգո»ն: Հաւանաբար Սայաթ Նովա

որբազրէր Աւետարանին մէկ խօսքը, այսպէս. «Ի սկզբանէ էր սէրը, ամենայն ինչ նուազ եղեւ, եւ առանց նորա եղեւ եւ ոչինչ, որ ինչ եղեւ», — կը գրէ Պարոյր Սեւակ, եւ միայն իրեն յատուկ ճարտարութեամբ, անակնկալներով, գիտներով, համարձակութեամբ եւ տիրականօրէն կ'աշտանակէ ընդհանուր արեւելեան եւ հայ միջնադարեան բանաստեղծութեան աւանդին մէջ, կատարելով անհրաժեշտ բաղդատականներ ալ արեւմուտքի համբաւներուն հետ: Անոնցմէ շատեր կու գան, հասակնին կը չափեն մեր ի վերուստ օժտեալին հետ, եւ ... յաճախ կը վերադառնան ամօթահար ու նկուն: Եւ ասիկա՝ բնադիրներու գնահատումով, ուր կամայականութիւն չկայ, կողմնակցութիւնը դեր չունի: Նախ, դժուար է գրականութեան մէջ աճպարարութիւնը, ապա ա'յնքան պարկեշտ եւ արուեստի լրջութիւն ունի բանասէր եւ արուեստաբան Սեւակը:

Մասնաւորաբար շահեկան է եւ նորութիւն ալ, հետեւիլ Պարոյր Սեւակի զուգահեռականներուն, որոնք կը կատարուին հայ մտածողութեան եւ քնարականութեան մէջ: Թէ ինչպէս «Եղիցի Լոյս»ին ալ օժտեալ հեղինակը, ժամանակի եւ միջոցի մէջ դեգերելով, ոչ միայն կը սահմանափակուի միջնադարեան վաստակով, այլ յաճախ կը հասնի մեր ժամանակներուն, յանկարծ վերադառնալու համար մինչեւ Գր. Նարեկացի: Հոմերոսէն մինչեւ Դուրեան: Տեղ-տեղ դժուար է հասնիլ ու հետեւիլ իրեն: Ո՛չ թէ որովհետեւ մոլթ է ու մշուշ, այլ արագ են փաստարկումները եւ ընդարձակ՝ իր ծանօթութեան սահմանները: «Ամէն մարթ չի կանա կարթա», պիտի ըսէր Սայաթ Նովա:

Իայց եթէ անցումները արագ են յաճախ մէկ կզրէն միւսը, եթէ վկայակոչելու հրաւիրուած են երբեմն հեռաւոր հորիզոններէ, սակայն ճիշդ են դատումներն ու եզրակացութիւնները: Անշուշտ, տեղ-տեղ դժուար է հասնիլ Սեւակի մտքի թռիչքին ու սլացքին: Նախընտրելի պիտի ըլլար որ իշխէր գիտական առարկայականութիւնը, բայց կարելի՞ է խօսք հասկցնել յորդած գետին, դահալէժ հեղեղին, այնքան շատ ըսելիքով ու բացատրելիքով լեցած բանաստեղծին: Այս անգամ ընթերցողին կը մնայ մի քանի անգամ կարդալ գրուածը, մինչեւ որ գտնէ հանդոյցը, մտնէ անսովոր մթնոլորտին մէջ, ընտելանայ գնացքի արագութեան:

Պատկառազուր գրականութիւն մը գոյութիւն ունի Սայաթ Նովայի մասին: Յարգ լոյս տեսածները գնահատելով հանդերձ, մանաւանդ Պրոֆ. Մօրուս Հասարթեանին եւ Պորէն Սարգսեանին աշխատանքները, դեռ մեր օրերուն, արդարութիւնը կը պահանջէ որ գերադասենք Պարոյր Սեւակին այս գիրքը, որ ցարդ կատարած նովայագիտական ուսումնասիրութեանց թագն ու պսակն է:

Աշուղ Սայաթ Նովան այս անգամ գտած է ո՛չ թէ բանասէր, ահադեմական մեկնաբան ու վերծանող, այլ ուրիշ արժանաւոր աշուղ, որ թարգմանի սիրահար-երգիչ:

Սիրահար բնութեան ու բարութեան, գեղեցիկին ու գեղին, երգին ու երաժշտութեան, մարդուն ու մարդկայնութեան:

Երգիչ՝ սիրոյ եւ ուրախութեան, յոյսի եւ լոյսի, արդարութեան եւ ճշմարտութեան, մարդկային հաւասարութեան, աստուածային նախախնամութեան, ժողովուրդներու բարեկամութեան, արդար վաստակի, պատուաւոր կեանքի:

Դէմ՝ բռնութեան ու զուլումի, սուտի ու կեղծիքի, տմարդի վարմունքի, չարաշահութեան, խարէութեան, դոռողութեան եւ հարամի:

Որովհետեւ, աշուղը հին օրերուն եւ իրաւ բանաստեղծը մեր օրերուն՝ ժողովուրդին խղճատանքն են, անոր զգացումներուն թարգմանը, մտայնութեան տարածիչը, իղձերուն տարադիչը, ժողովուրդին բերանը, փաստաբանն ու դատախազը միանգամայն:

Դժուար առաքելութիւն: Զիշդ ատոր համար դարերը հաղաւթաւ անուններ կտակած են անոնցմէ:

Հոս, այս գիրքին մէջ, այդ աշուղն ու բանաստեղծը գտած են իրար, հասկցած իրար եւ՝ բացատրած ու բացատրուած:

«Սայաթ Նովայի ստեղծագործութիւն»ը երկրորդ մասն է գիրքին, եւ վերլուծումը աշուղէն մեղի հասած աւանդին: 266 էջ դուռ վայելք, միջնադարեան արեւելեան եւ արեւմտեան քնարերգականերու համապատկերի մը դիմաց: Մեր մէջ առաջին անգամն է որ Սայաթ Նովան այսքան կ'արժեւորուի: Անհրաժեշտ է որ այս մասը կարդան նաեւ անոնք, որոնք կ'ուզեն տեղեակ ըլլալ միջնադարեան մտածումին (իմացականութեան) զարգացման կերպին ու բովանդակութեան, ինչպէս անոնք, որոնք արեւելեան ժողովուրդներու, մասնաւորապէս Մերձաւոր Արեւելքի խմբաւորումներուն պատմութեան եւ օրէնքներուն կ'ուզեն տեղեակ ըլլալ: Գրականագիտական ճոխ պաշարին, դատումներուն եւ թափանցումներուն չափ եւ աւելի տեղեկութիւն պիտի կարենան հաւաքել ընկերային, քաղաքական եւ մտաւորական կացութեանց մասին:

Միջավայր ու ժամանակ բացայայտող այս ծանօթութիւնները, որքան ալ հանգամանօրէն եւ իւրացումով տրուած են, սակայն չեն հասնիր գեղադէտին ունեցած գիտութեան, ճաշակին եւ ներթափանցումի կարողութեան: Մանաւանդ համոզիկը խօսքին տաքութեան: Ատոնք չըջանալն են, թէեւ թանկազին, բայց բունը իւղանկարն է, ռամպրանդեան լոյսերով եւ վանկոկեան գոյներով, արեւէն եփած, արեւացած, որոնք ա՛յնքան կը մարդկայնացնեն,

եւ, որոնք, միաժամանակ, ա՛յնքան կ'աստուածացնեն Սայաթ Նովան:

Գիրքին Գ. մասը ծանոթադրութիւններու յատկացուած է: 41 ծանոթութիւն՝ 114 էջի վրայ: Ըսել կ'ուզեմ թէ տեսութիւններ են, երբեմն հիմնական քննադատութիւն, ուր դեղին ծիծաղ մը կ'ընդնշմարուի յաճախ, յաւակնոտներու եւ սովիեստներու հասցէին: Սեւակ դրեթէ միշտ, այս ծանոթադրութիւններուն մէջ, կը հակադրուի նախորդ բանասէրներուն կամ քննադատներուն հետ, կը մատնանշէ սխալները, կամ ցոյց կու տայ տարբերութիւնը տարբեր ժամանակներու մէջ արտայայտուած նոյն հեղինակին դատումներուն եւ կարծիքներուն:

Սայաթ Նովան հասկնալ ու սիրել եթէ կ'ուզէ՝ պարտիք կարդալ այս գիրքը:

Պարոյր Սեւակը եթէ ճանչնալ կ'ուզէ՝ նոյնպէս:

Օ. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

CHARLES BURNEY & DAVID MARSHALL LANG, «THE PEOPLES OF THE HILLS: ANCIENT ARARAT AND CAUCASUS», London, Weidenfeld and Nicolson, 1971, 324 p., 6 maps, 113 illustrations.

Միջին ու Մերձաւոր Արեւելքի դարաւոր քաղաքակրթութիւնն ու պատմութիւնը նոր չէ որ ուշադրութեան կ'արժանանան: Սակայն, վերջերս նոր ու լայնածիր հետաքրքրութիւն մը ծայր է առած արեւմտեան պատմաբաններու եւ հնախօսներու մօտ: Ու այսօր մեծ է թիւը անոնց, որոնք իրենց պրպտումներուն եւ թեզերուն նիւթ կը դարձնեն յատկապէս Անատոլուէն դէպի Կովկաս երկարող հողամասին վրայ անցեալին ապրած, քաղաքակրթութիւն ու մշակոյթ կերտած ժողովուրդներն ու անոնց պատմութիւնը: Ուրեմն, ոչ միայն նոր գիրքեր լոյս կը տեսնեն օտար լեզուներով, այլեւ 19-րդ դարուն լոյս տեսած ուղեգրութիւններ եւ ուսումնասիրութիւններ կը վերահրատարակուին, ինչպէս է պարագան. հետեւեալ երկու գիրքերուն. James Bryce, *Transcaucasia and Ararat*, N. York 1970, (Ա. հրատարակութիւն՝ 1877 թ.ին) եւ Friedrich Parrot, *Journey to Ararat*, N. York 1970, (Ա. հրատարակութիւն՝ 1846 թ.ին):

1971 թ.ի վերջերուն, անգլիացի երկու պատմաբաններու համատեղ ջանքերով լոյս տեսաւ նոր աշխատասիրութիւն մը՝